

Диана Косева, Константин Тотев/

Diana Kosseva, Konstantin Totev

ТВОРБИ НА ХРИСТИЯНСКИЯ КУЛТ ОТ ЦЪРКВА № 19 НА КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА

Art Objects of the Christian Cult from the Church No.19 in Trapezitsa Fortress

In 2008, during excavations in the Northern sector on Trapezitsa Hill a team of archaeologists under the guidance of Konstantin Totev discovered the foundations of an unknown church, which, according to previous numbering, was given the number 19. The dimensions of the church are the following: length with the apse – 11,45 m; width – 5,40 m. The interior dimensions of the naos are 4 x 5 m, and the narthex has a square layout with inner length of the wall 4 m.

Under the circumstances – mural fragments were found all over the place, fallen one on top of the other – it was necessary that urgent restoration should start to preserve the fragments and to finish the excavations in the church. For 20 days about 5000 mural pieces have been discovered in the naos. The painted surfaces of the larger ones (about nine hundred in number) were cleaned and consolidated. Then an attempt has been made to select fragments similar in colours and images. The scheme of their excavation in the church has been used for this purpose.

It has been found in the progress of work that there have been three layers of murals in the church, traces of which have been preserved on the plinth and the upper zones in the naos.

Despite their fragmentary character, it was possible to determine the relative chronology of the frescoes belonging to the different layers. The earliest layer dates from the beginning or the 30s of the 13th century. The second layer dates from the second half of the 13th century, and the last layer was painted about the middle or in the second half of the 14th century. The layers have been dated on the basis of the technological and stylistic characteristics of the frescoes and the information from numismatic and other archaeological finds unearthed in church No.19.

A glass, used as a liturgical vessel, preserved intact, and an iron handle of a processional cross have been found in a specially built chamber in the eastern

apse wall. A small bronze communion spoon is noteworthy; it has a broad lower part and a curved upwards and sharp-pointed at the edge thin plate. The vertical arm of a reliquary silver cross has been found outside the south wall of the nave. It has a relief image of St. George. A part of another silver cross has also been found during the excavations in the church – an encolpion decorated with gilt and niello. Also very interesting is the silver amulet found in the nave, bearing engraved images of Ister, nine snakes and a cross.

През втората и третата година (2008–2009 г.) от дългосрочната програма за разкопки на средновековния град Трапезица археологически екип под ръководството на ст.н.с. д-р Константин Тотев успя да разкрие неизвестна досега църква, означена с пореден №19 (**Обр.1.**). В проучванията на храма и некропола около него участваха археолозите Пл. Караилиев и Е. Дерменджиев. По същото време бяха разкрити и обработени стенописни фрагменти от декорацията на храма от екип, ръководен от Д. Косева. Настоящата студия, посветена на църква №19, включва само материалите и наблюденията относно живописиста и някои паметници, свързани с християнския ритуал, открити при разкопките на храма.

Църква № 19 беше открита през август 2008 г.¹. На останките от нея се попадна при разчистване на старо депо с камъни. Още в първите дни на разкопките се установи югоизточният ъгъл на наоса от вътрешната страна със запазени на място участъци от стенописен цокъл. Веднага стана ясно, че се касае за вътрешността на църковна постройка. Църквата е първата, разкопана на Трапезица след проучванията на Ж. Съор през 1900 г. Така по реда на откриването това е осемнадесетата църква, която е означена по първоначалната номерация на обектите на Трапезица с №19².

Археологическите разкопки на терените около храма тепърва предстои да бъдат извършени и в този момент не може да се очертае точната картина на архитектурното застрояване край него. Все пак проучванията на некропола от север на храма позволяват да се направят редица предварителни изводи³. Такъв характер имат и наблюденията от проведените през 2009 г. проучвания на Източната крепостна стена, непосредствено пред апсидата на църква №19, където се попадна на жилищни сгради, вероятно от квартал, разположен в тази част на града⁴.

Останките от новооткритата църква не са добре запазени, тъй като зидовете са градени с калова спойка. Независимо от това ясно се открояват основите, вкопани до скалата, както и откритата част от суперструкцията. Изцяло е разрушен североизточният ъгъл на наоса, заедно с част от апсидата. В самия план на църквата от пръв поглед озадачават еднаквите пропорции на наоса и притвора и двата входа от юг, разграничени от разделителната стена между тях, за което липсват аналогии. Църква №19 е дълга 11 м (с абсидата 11,45 м), а ширината ѝ е 5,40 м. Наосът е с правоъгълна форма и има вътрешни размери 4 м х 5 м (**Обр. 2**), а притворът е квадратен с вътрешна дължина на стените 4 м (**Обр. 1**). Апсидата е

с полукръгла отвън и отвътре форма, като дълбочината ѝ е само 0,70 м. Във вътрешността на апсидата се разкри фундамент на олтарна маса, който, за разлика от стените на църквата, е зидан с хоросан. В специална камера, направена от поставени на ребро плочести камъни и изградена в дебелината на източната стена на апсидата се откриха изцяло запазена стъклена чаша от литургичен съд и желязна дръжка от кръст – реликви, вградени в апсидата при строителството на църквата (Обр. 3). Това е първият случай, когато в стените на олтара се открива специално изградено съоръжение за реликви, свързано със строителството на църква от годините на Второто българско царство.

Обичаят да се поставят реликви в основите на християнските храмове е свързан с освещаването на всяка една църква⁵. Това правило се спазва още от III в. с изричното изискване реликвите да бъдат поставяни в основите и под престола на църквите. За реликви, вградени в стени, колони, в основи на църкви и др. научаваме от поклонниците от Латинския Запад и Русия, които се отнасят преди всичко за големите агиографски центрове Йерусалим, Синай, Кипър, Солун, Константинопол и др.⁶ В много от тях реликвите са откривани в подобни правоъгълни камери-реликвиарии. Такава камера е изградена отвътре на апсидата в ранната манастирска църква в Тузлалъка във Велики Преслав⁷. Аналогичен реликвиарий от XIII в. е намерен под олтара на църквата „Св. Йоан Кръстител“ в Константинопол⁸. От външната страна на основите на апсидата на църквата в Сопочани, Сърбия, също от XIII в., е открита кръстовидна ниша-реликвиарий⁹. Друг сходен кръстовиден реликвиарий е вдълбан върху мраморна колона от Кръглата или Златна Симеонова църква¹⁰.

Както е известно, в столицата Търново събирането на мощи и реликви се превръща във важна политическа доктрина при управлението на владетелите от Асеновата династия, чрез която се утвърждава репутацията на средновековната българска държава¹¹. Присъствието на мощи и реликви в църковните храмове на средновековна Европа определя сакралната топография на столиците на християнските държави и ги прави притегателни поклоннически центрове. От друга страна, пренасянето на реликви от Светите земи се активизира до голяма степен по време на кръстоносните походи. Ето защо „движението“ на свещени предмети способства за разпространението наред с обикновените поклоннически евлогии (ампули, кръстове, икони) и на по-значителни реликви¹².

Засага не можем да кажем нещо повече за разкритата камера с конкретните реликви, вградени в апсидата на църква №19 на Трапезица, освен това, че стъклената чаша е литургичен съд (потир или кандило), съдържал елеи от кадилница, вероятно горяла в гробницата на някой прочут светец-мъченик, докато дръжката е от голям процесияен кръст. Рядко реликвите носят означения, какъвто е примерът с кръстовидна ниша в колоната на една църква до Йерусалим, където стои надпис: „Камък от Светата Голгота“, а в манастира „Св. Екатерина“ в Синай вградените мощи на различни светци в колоните имат своеобразни означителни „етикети“. По време

на археологическите разкопки на църква №19 не постъпиха други данни за тези реликви и те останаха анонимни, както често се оказва и в други подобни случаи.

Стенописи

Стенописният материал от църква №19, независимо, че има фрагментарен характер, разширява наблюденията за новооткритата трапезишка църква. Освен това неговото разкриване, обработка и документация представя съвременните изводи и заключенията на реставратори, археолози и изкуствоведи по отношение на историята на тази църква, разкрита на крепостта Трапезица след едно прекъсване повече от сто години.

По отношение на стенописите от църквите на хълма Трапезица значителна част от изследователите правят неточни обобщения за тематичната програма и датировката на живописата, без да се съобразяват с постановки, изградени въз основа на специализиран стилово-иконографски анализ. Например твърде погрешно е да се приема като характерна отлика за трапезишките стенописи непременно присъствие на образи на царе и боляри от българската история. Върху оцелелите стенописни фрагменти са запазени преди всичко долните части на фигурите, които не дават категорични основания за разграничаване на владетелски изображения (царе и боляри) от традиционното представяне на някои светци, които също се изобразяват във владетелски костюми (св. Ирина, св. Неделя, св. Константин, св. Яков Персиец, редица светци-мъченици, както и архангели, облечени в патрициански одежди). Като аналог за всички запазени стенописи в повечето случаи се привлича Боянската църква (1259 г.), без да се споменава, че фресковата украса от църквите на Трапезица не е само от XIII, а и от XIV в. Преди всичко е необходимо да се коментират всички хронологически съпоставимите паметници от столично Търново (църквата „Св. апостоли Петър и Павел“ (първи живописен слой), църквата „Св. 40 мъченици“, старият Преображенски манастир, църкви №9 и №12 на хълма Царевец, както и останалият фрагментиран материал, открит при разкопките на църкви №5, №10 и др.), за да се изяснят, до колкото е възможно, стиловите отлики на живописата от времето на Второто българско царство.

По тези причини в изследването на църква №19 е важно да се отдели място на стенописния материал, открит при разкопките, който, макар и фрагментиран, е обработен, селектиран и интерпретиран. Изложените наблюдения, свързани със стилово-иконографски анализ на фреските, предлагат възможност за изграждане, макар и с известни уговорки, на относителна периодизация на стенописването на църквата.

По време на разкопките в наоса върху подовото ниво археолозите се натъкнаха на голям брой съборени и натрошени стенописни фрагменти, което наложи те да бъдат разчистени и освен това запазени по подходящ начин, за да може да се извлече необходимата информация. Обстоятелството, че цялата вътрешност е запълнена със стенописни фрагменти, нападали един върху друг, наложи спешна реставраторска намеса при разкриване на всеки един от тях, за да се запази мате-

риалът и завършат разкопките на храма. Живописиста на разкритите фрагменти се оказва в три пласта, което особено затрудни и забави работата със стенописния материал.

В етапите на разкриване на вътрешността на църквата, покрай зидовете от север се попадна на запазени стенописи на място върху самата стена. Подобна цокълна живопис се откри в югоизточния ъгъл, на южната, източната, северната стени и върху източната страница на южния вход. Всички останали фрагменти се разкриваха на различни дълбочини върху пода. Оказа се, че цялата вътрешност на наоса е запълнена с разтрошени фрески. По-големите начупени фрагменти се чаложиха да се укрепват на самия терен и впоследствие да се изваждат. Останалите се вдигнаха направо, като се изработи топографски опис по отношение местоположение, дълбочина и допълнителни описания, съпроводени от подробна фотодокументация. Оказа се, че още при разрушаване на стените на църквата стенописната декорация се е натрошила и изпадала във вътрешността на наоса, а с течение на времето голяма част от фрагментите са разнесени по терена и допълнително объркани. Каловата спойка на стените на църквата също е улеснила ваденето на камъни от зидовете във връзка с тяхното преизползване, което се е оказало фатално за запазване на стенописната декорация. Изглежда по тази причина върху пода в северната част на притвора се откриха много малко разтрошени фрески.

По южната фасада около този вход също се натъкнахме на запазени върху стената живописни фрагменти. Това подсказва, че около входа от външната страна се развивал някакъв декоративен фриз, което впрочем, наред с наличието на надвратен люнет с изображение на патрона на църквата, е установена практика.

Възползвайки се от малкото запазени на място по северната и южната стени фрески от цокъла, успяхме да определим най-общо неговия вид и украса. Тази цокълна украса представлява фриз от квадратни полета с вписани кръгове, около които концентрично са разположени черни и бели къси черти на син фон, рамкирани от кант, оцветен в ярък цинобър, което добре личи при някои от фрагментите (**Обр. 4**). Трябва да се отбележи, че тя е нанесена направо върху долния слой, без изолиращ грунд. От по-стария пласт се виждат малки участъци, оцветени в охра и блед цинобър.

Докато разглежданите пъстри кръгове изглеждат някак странно за цокълна украса, но за сметка на това стоят на своето точно място върху стената, друга група фрагменти, разкопани в северния и западния дял на наоса, дават представа за популярния тип цокълна декорация, която имитира мраморна облицовка, т.нар. *opus sectile*. При нея върху каре от кафявобежов, примесен с жълтокафяви и сиви нюанси фон, са нанесени диагонални бели линии, а в центъра на карето е очертан бял кръг (**Обр. 4**). На запазените фрагменти се вижда, че това каре граничи с широка червена ограничителна рамка, преминаваща в горния край на цокъла. Върху част от тези фрески има следи от охровочервена и тъмнокафява живопис, с която са били покрити. В същото време обаче под тази цокълна украса се виждат други

очертания на светло червени линии върху тъмночервен фон. От този втори слой цокълна живопис има открити фрагменти при апсидата, които се различават от останалите главно в колоритно отношение. В тази част на храма декорацията на цокъла също имитира мраморна облицовка и може да се реконструира. Става въпрос за бял фон, нюансиран в светлокафяво, върху който се развива фриз от карета, в които са очертани кръгове с тънки сивочерни линии (**Обр. 4**). И тук на места се наблюдават останки от надживописване в червен и жълт цвят.

Няколко открити на място в апсидата, фрагменти от цокълна украса могат да се свържат с най-ранното живописване на църквата, тъй като тук не са регистрирани следи от други слоеве. Това са тънки червени и по-дебели черни линии, нанесени върху бял фон. Най-вероятно те украсяват драперия, горната част на която е обточена с дъговидни, успоредни червени линии, а същата такава украса, само че от черни по-дебели успоредни линии очертава долния край на драперията. В средата между две съседни дипли е нарисован жълт кръг с двойна рамка от черна и червена линия. (**Обр. 4**). Фрагменти от цокъл от същото време откриваме и в западния дял на наоса, но изглежда там тънки червени и нежнозелени линии се спускат вертикално надолу. Те са ограничени от широка сивочерна ивица (**Обр. 4**).

В процеса на работа се установи, че храмът е имал **три** стенописни слоя, от които са оцелели следи от цокълната живопис и регистрите по източната, северната и южната стени на наоса. Цокълната декорация от **първият стенописен слой** по северната и южна стена представлява редуващи се карета, запълнени с червени и зелени вертикални линии върху бял фон и вписани един в друг правоъгълници, очертани с червени линии, също на бял фон (**Обр. 4**). От изток е била изрисувана драперия, върху диплите на която са очертани кръгове. Цокълът от **втория живописен слой** се състои от правоъгълни карета с вписани кръгове, вълнообразни линии около тях и широки рамки, в които фризово са изобразени двуцветни триъгълници (**Обр.4**). На източната стена орнаментацията е сходна, но изпълнена в друг колорит (**Обр.4**). **Третият, най-късен слой цокълна украса**, макар и с известни уговорки, също може да се възстанови. Тя се състои от квадратни полета с вписани кръгове, около които концентрично са разположени черни и бели къси черти на син фон (**Обр. 4**). Този пласт е запазен *in situ* върху северната и южна стена на наоса. Сходни на разглежданите цокълни декорации са познати от църквите „Свети Апостоли“ и „Св. Богородица“ в Печ от средата на XIII и края на XIV в.¹³, църквата в Жича (двадесетте години на XIII в. и първите десетилетия на XIV в.)¹⁴, Боянската църква¹⁵, от църквите №№ 13, 10, 6, 4 на хълма Трапезица от XIII–XIV в.¹⁶ и редица други. Не трябва да забравяме, че цокълната декорация не е задължително да бъде организирана в ритмично повтарящи се орнаментални мотиви, каквито наблюдаваме при цокълната украса в някои от средновековните и най-вече при късносредновековните църкви, още повече, че и днес се вижда изключителното разнообразие в украсата на тези участъци върху оцелелите фрески на църквите на Трапезица. Украсата върху пиластрите в тези зони също носи самостоятелен

характер. Припомняме всичко това, тъй като фризовата украса на реконструкциите, които предлагаме, има условен характер.

Много по-трудна се оказва идентификацията и конкретизацията на стенописните фрагменти от по-горните регистри със сцени и изображения на светци. Сравнително с най-малка информация се разполага за фреските от **първия живописен слой**, тъй като наблюденията са извършени на базата на естествените повреди на втори и трети слой върху всеки един фрагмент. Големият брой натрошени стенописи и преди всичко малката им повърхност не позволява да се експериментира разслояване на живописиста на отделните фрагменти, тъй като има възможност да се изгуби информацията за горните два слоя. Преди всичко от този **първи живописен слой** се различават рамки и фонове. Живописиста се отличава с почти акварелно звучене, въпреки многослойното нанасяне на боите и линейно очертаване на форми и украса. Специален интерес заслужават два фрагмента със запазени изображения на ръка с присвити пръсти и част от лице на архангел(?) (**Обр. 5**). Очевидно е, че пръстите на ръката придържат дипла или шнур от облеклото на светец. Обикновено този жест наблюдаваме при апостолите от композициите „Успение Богородично“, „Възнесение Христово“, „Уверение на апостол Тома“, както и при изображения на различни други военни светци. Архангелското лице и пръстите на ръката са контурирани с кафява линия. Подложките са охрово-зелени, преминаващи през охрова карнация до чисто бели бликове. Моделировката е мека, без остри акценти на светлина и сянка.

При лицевия образ на архангела, на места, поради протриване на живописиста, добре личи контурът на подготвителната рисунка върху грунда, изпълнен с бледа кафеникаво-червена боя. Ето защо този фрагмент се отнася към първия живописен слой. Образът се отличава с елегантна рисунка, очертаваща тънката извивка на веждите, които плавно преминават в прав нос. Лицето е нежно моделирано чрез мек преход от сянката към светлината. Много характерно е изпълнението на окото, с издължаване на външния ъгъл, очертаване на горния и долния клепач и разполагане на ириса почти в средата между клепачите (**Обр. 5**). Посочените стилови особености характеризират живописиста на определена група паметници, датировката на които попада от края на XII в. до към средата на XIII в. Примери в това отношение са образите от второто живописване на църквата Св. Георги¹⁶ в София, от края на XII в., църквите „Св. Никола“ и „Св. Богородица“ в Мелник, XII–XIII в.¹⁷, църква №9 на Царевец¹⁸, фреските от първото стенописване на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново¹⁹, от скалната църква „Св. Арх. Михаил“ при с. Иваново²⁰, тези от католикона на манастира Милешево от 1222–1228 г.²¹, църквата „Св. Апостоли“ в Печ от 1230–1240 г.²² и др.

Към този първи живописен слой се включват, макар и условно, група фрагменти, открити в североизточния ъгъл на наоса, които дават по-цялостна представа за декоративния стил на стенописната украса от този период. Става въпрос за фриз от флорален повлекор орнамент, който е украсявал корниз, пиластър или друг

архитектурен елемент от интериора на храма (**Обр. 9**). Отнасянето на тази група фрагменти към първия стенописен слой е условно, тъй като в стилово отношение те могат да бъдат причислени и към втория или третия живописен слой, но са положени върху чист мазилков грунд, а върху тях се откриват следи от надживописване. В този ред на мисли трябва да отбележим, че няма категорично доказателство, че двете по-късни надживописвания са направени изцяло върху запазена живописна повърхност. Възможно е наличието на участъци, в които живописиста от първия слой е унищожена по някакви причини, което е наложило по-късно преизписване. Не е изключена възможността наред с по-новото изписване да са запазени части от старата живопис. Всички тези предположения налагат известни условности и уговорки, които можем да допуснем, но състоянието на оцелелите фрески не позволява да ги подкрепим или отхвърлим.

По-категорична представа получаваме за фреските от **втория живописен слой**. Обособява се една група стенописни фрагменти, открити в южния дял на наоса, върху които се различават части от природен пейзаж, в случая водни струи, вероятно от композиция, която включва някакъв воден басейн и скални брегове, каквато например е сцената „Кръщение Христово“, „Христос укротява бурята“ и пр. При повечето от тези фрагменти добре се вижда отдолу живописиста от друг период с преобладаващи кармин, цинобър, кафяв и охров цвят. От това следва изводът, че, освен липсата на грундова изолация, новата живопис изглежда не е повтаряла точно образите и композициите от долния слой.

За образите от това второ живописване съдим единствено от три малки фрагмента, изглежда от едно и също лице (**Обр. 6**). За съжаление те са разпокъсани и от централната част е запазена само долната половина на носа с горната устна. Докато контурът при образа от първия живописен слой е кафявочервен, карнацията е охрова, а подложките са зелени, тук карнацията е розова с бели бликове и карминеночервеникав контур на отделните детайли. На повредените участъци се виждат охровозелени нюанси от долния пласт. Характерът на живописиста с преобладаващ розов цвят на лицата наблюдаваме при няколко групи фрески, постъпили от разкопки, фрагментираният характер на които все още не позволява да се изградят сигурни критерии за датировка. Колоритното изграждане на образите от този втори слой на живописиста от църква №19 е сходна с образите, запазени в Затрупаната църква (XIII в.) от комплекса скални църкви при с. Иваново, Русенско, Боянските фрески (1259 г.) и др.

На друг фрагмент ясно личи изображението на свещ, вероятно от композиция с фигури, носещи свещи, каквато например е сцената „Въведение Богородично“. Такива големи свещи, украсени по идентичен начин, виждаме в композицията „Въведение Богородично“ от манастирите Протатон (1290 г.) и църквата „Св. Йоаким и Ана“ в манастира Студеница (1313–1314 г.)²³, както и в сцената „Предателството на Юда“ в църквата „Св. Апостоли“ в Печ, датирани в края на XIII в.²⁴ При разглежданите фрагменти впечатление прави почти пълното отсъствие на горните

части на фигурите. Липсват нимбове и образи – факт, който подсказва, че още преди разрушаването на стенописите фреските от горните зони вече са били унищожени. Вероятно те са били изваждани заедно с камъните от зидарията и изчуквани от тях, за да може камъкът да се използва повторно.

От самостоятелните изображения на прави светци, които са заемали първия регистър на църква №19 са оцелели фрагменти с дипли от различни облекла и ризници на светци-войни. Сред познатите досега войнски изображения от останалите Трапезишки църкви няма запазен войн с подобна ризница, каквато е тази, открита в църква №19. Ризницата е плетена, като отделните халки са очертани с черен контур върху кобалтово син фон, изпъстрен с цветни петна. Начинът, по който е представена плетката, напомня войнските доспехи на св. Меркурий от църквата „Богородица Космосотира“ във Ферес от втората половина на XII в., св. Георги от църквата „Св. Безсребърници“ в Костур (1180 г.)²⁵, на войниците от сцените „Носене на кръста“²⁶ и „Разпятие Христово“ от Боянската църква²⁷, ризницата на войника от сцената „Св. Никола спира меча на палача“ от църквата „Св. Богородица“ в Долна Каменица (XIV в.)²⁸, както и на някои войници от календарните сцени на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново (XIV в.)²⁹ и др.

При друга група фрагменти от същия период върху бял фон с червен цвят са очертани растителни орнаменти, тип повлек, най-вероятно от изображението на разцъфнал кръст, разположен на страниците на входовете или върху някой пиластър (**Обр. 8**). Същият повлек, развиващ се от основата на кръст, е познат от стенописната декорация на църква №XIII, както и върху цокълната даперия по северната стена на притвора в църква №IV на Трапезица³⁰. Подобно е изображението на разцъфнал кръст и по страниците на апсидата на Боянската църква, но изпълнението е в друг колорит. Възможно е с такъв орнаментален фриз да е украсена рамката около вход или някое друго декоративно пространство от интериорните стени на новооткритата църква на Трапезица. Фризова рамка с този орнамент е изписана, например, около вратата на южната стена на нартекса на църквата в манастира Сопочани от 70-те години на XIII в.³¹

Не е малък броят на стенописните фрагменти, върху които са представени златосърмени кантове от дрехи, общити най-често двуредово, с перли. Тази украса е широко разпространена през Средно и Късноримският период. С такива кантове са обточени одеждите на светите равноапостоли Константин и Елена, св. Екатерина, св. Варвара, св. Неделя и други светци и светици, набедрениците на архиепископи, църковни книги и, разбира се, богатите одежди и диадемите на ктисторите. Тези фрагменти отнасяме към втория живописен слой, тъй като върху тях се наблюдават положени цветове от третия слой, а на протритите места се виждат малки участъци от първия живописен слой.

Към втория живописен слой се причисляват и няколко фрагмента, върху които са изписани с черна боя на бял фон букви. Въпреки че боята е протрита, добре се различават буквите М, Ъ и А и Т(?) от надпис на български език (**Обр. 7**). На

единия фрагмент, след лигатурно свързаните знаци М и Ъ, е отбелязана и точка. Такава точка има и преди буквата А на другия фрагмент. Изглежда, запазените букви не са от текст върху свитък, тъй като пропорциите им са доста едри. От друга страна, ясно се виждат точно очертаните графии на редовете и междуредията, което подсказва, че текстът е официален и би могъл да бъде и част от ктиторския надпис на църквата.

От последния, трети слой са запазени няколко основни групи фрагменти, включващи дипли от различни дрехи, дясната част от фигура на светец, запазена до кръста, части от природни пейзажи, рамки и бордюри от вътрешни и външни ъгли и разделителни пояси на отделните изображения. Успяхме да обособим и друга една група стенописни фрагменти, върху които са очертани графити. Това са буквени знаци от българската азбука – М, Л, Н, В, Р, Ъ, Ж, които за съжаление не можем да свържем с конкретни думи. Кога точно са чертани тези графити не може да се каже, тъй като църквата е функционирала със сигурност до края на XIV в., след което е била изоставена и постепенно се е разрушавала, без да има данни за опожаряване или насилствено събаряне³².

В случая е от значение, че, освен в цокълния регистър, се разграничиха трите живописни слоя и в горните пояси на църковния интериор. **Първият** се отличава с почти акварелно звучене, въпреки многопластовото нанасяне на боите, и линеарно очертаване на форми и украса. От този слой е запазено лице на архангел, ръка и орнаментална украса. Живописата от **втория** слой се характеризира с меки, пастелни преходи между сянката и светлината и ярка орнаментална украса. От този период са запазени фрагменти с изображение на свещ, ризница, лице, части от одежди, детайли от природни пейзажи и др. Декоративните елементи – дрехи, корнизи, и др. на много от тези фрагменти са идентични с Боянските фрески (1259 г.). От **третия** живописен слой различаваме части от дрехи с характерни дипли, чийто обем е постигнат чрез няколкостепенно разбелване до чисто бял тон. Запазени са части от водни басейни, скални масиви, архитектурен декор, изградени в маниера на Палеологовата живопис от XIV в.

Стенописните фрагменти от църква №19 представляват не само документален археологически материал, но дават конкретен, макар и частичен принос при изясняване на картината за развитието на художествената култура в средновековната столица Търново.

Независимо от фрагментирания характер, относителната хронология на фреските от различните слоеве може да се определи по следния начин: най-ранната живопис е от самото начало на XIII в.; вторият слой се отнася около средата и втората половина на XIII в., а последният, трети слой е полаган към средата или втората половина на XIV в. Предложените датировки са направени най-вече въз основа на наблюденията на технологията и стила на живописните фрагменти и се подкрепят от археологическия материал и монетите, открити при разкопките на църква №19.

Предмети на култа

Във втората част на настоящото изследване се разглеждат някои находки, свързани с християнския ритуал, открити при разкопките във вътрешността на църквата или в непосредствена близост до нея. Специално място е отделено на зазиданите в реликвиарийната камера на апсидата предмети, свързани с освещаването на храма, както и друга група предмети на култа.

Досега не е известна друга църква от времето на Второто българско царство с вградена камера за реликви – факт, оправдаващ интереса към новооткритите находки в апсидата на църква №19. Стъклената чаша е литургичен съд (потир или кандило), съдържал елей от кадилница, вероятно горяла в гробницата на някой прочут светец-мъченик или пръст, напоена с неговата кръв³³ (Обр. 3, 10). По-вероятно е съдът да е част от потир, отлят от прозрачно, тънко стъкло. Височината е 6,5 см, диаметърът на устието е 7,7 см, а на дъното – 6,5 см. Корпусът му е украсен с релефни конусовидни капки стъклена маса, разположени шахматно една спрямо друга, подобно бодлите на таралеж. Устието в горния край е от гладко стъкло и е отделено чрез релефен ръб от тялото на съда. То е с ширина 2 см и силно се разширява настрани. Тънък релефен ръб ограничава долната страна на съда. Впрочем върху този ръб той стои изправен, тъй като дъното е конусовидно оформено и вдлъбнато навътре. По стените в самия долен край на съда е оставена ивица гладко стъкло, широка около 1 см.

Специфичната форма на тялото на чашата и конкавното дъно ни подсказват, че най-вероятно тя е имала метален обков, в който е била монтирана. Подобен потир се съхранява в съровищницата на катедралата „Сан Марко“ във Венеция от края на XII в. Формата и украсата на двете стъклени чаши са напълно еднакви. Важно е да отбележим, че потирът от катедралата „Сан Марко“ е изцяло запазен, заедно със сребърния обков. Изглежда конструкцията на изгубения или по-скоро откраднат обков на потира от църква №19 е била напълно идентична с него и обяснява странната форма на стъкления съд. Метален пръстен с традиционен литургичен надпис е обхващал устието, както при аналогията от катедралата „Сан Марко“. Този метален пръстен е лягал върху тънкия стъклен ръб в основата на устието, който добре личи при разглеждания съд от църква №19. Подобен метален пръстен със столче с конусовидно изпъкнала средна част е оформял дъното на новооткрития съд. Това метално столче е влизало във вдлъбнатото конусовидно легло на дъното на стъклената чаша и така е предпазвало дъното на стъкления потир от счупване и не е позволявало чашата да се разклаща и да се разлива. Двата метални пръстена на устието и на дъното са били запоени към елегантни дръжки и така са образували металната конструкция на потира, в която е поставяна стъклената чаша. По такъв начин украсеният с релефни капки корпус на стъкления съд е стоял открит, а виното в него, символизиращо Христовата кръв, е рефлектирало на светлината.

Друг такъв съд е открит при разкопките на Коринт. Според изследователката Г. Дейвидсън той е един от най-ранните образци от тази широко разпространена група стъклени съдове с подобна украса, чието производство води началото си от Мала Азия (Сирия) още от XI в., но се разпространява на голяма територия до Западна Европа, Южна Русия и Египет, като запазва съществуването си чак до края на XVI в. в Северна Европа³⁴. Същият такъв съд срещаме изобразен на миниатюра в един еврейски ръкопис от XV в., съхраняван в библиотека Палатина в Рим (**Обр. 11**). На нея са представени двама рави, които празнуват Пасха – един от големите празници, заради който много поклонници са се устремявали към Йерусалим³⁵.

По-различен е характерът на втората реликва – желязна дръжка, съставляваща част от процесияен кръст. Тук ще припомним, че досега при разкопки на Трапезица са открити два византийски процесийни кръста, изработени през X и XI в., посветени на равноапостолите св. Константин и Елена и св. Йоан Продром³⁶, които през годините на Второто българско царство попадат в българската столица. Първият, известен като кръста на севаст Берислав, дава може би най-точна представа за ролята на тези паметници като символи и реликви, както и за преминаването им от едни ръце в други. Върху кръста е гравирани следният гръцки надпис: „Св. Константин (и Елена) от Константинопол“. През XIII–XIV в., когато той е донесен на Трапезица, е изписан допълнително и следният кирилски надпис: „Св. Константин (и Елена) от Цариград, на помощ на севаст Берислав“³⁷. От втория надпис на Бериславовия кръст става ясно, че процесийните кръстове са пренасяни по различен начин, като реликви от известни византийски църкви в българската столица. Подобен е примерът и с кръста с посветителен надпис на св. Йоан Продром от Трапезица, който многократно е поправян и отново използван за литургична цел³⁸.

Изглежда такъв е случаят и с желязната дръжка от процесияен кръст, открита в реликвиарийната камера на църква №19. За съжаление от него е оцеляла само желязната дръжка с размери: дълж. 22 см, шир. 2 см. Трудно е да се правят предположения за самия кръст, но по-вероятно е той да е отлят от бронз. Разполагаме с такива примери, както вече споменахме, и от разкопките на Трапезица. Навярно кръстът е изчезнал при събарянето на църквата и в камерата е останала само дръжката. Надали е възможно да допуснем, че рамото от бронзов кръст с орнаментална декорация, открито от юг, пред входа на наоса, е принадлежало на изчезналият кръст в реликвиарийната камера в апсидата на църквата.

Открити са и други интересни находки, свързани с християнския култ. Заслужава внимание бронзова лъжичка за причастие с широка долна част и извита нагоре, заострена в края тънка пластина (размери: дълж. 10 см.; 2,2 x 3,6 работна част; **Обр. 14**). Последната вероятно е била вложена в костена дръжка с врязана или релефна украса. Две сребърни лъжички, датирани през XI–XII в. със същата форма и предназначение са познати от колекция Шмидт, Мюнхен³⁹. Несъмнено те са изпълнявали литургическа функция и са използвани при извършване на тайн-

ството евхаристия⁴⁰. Съхранението и употребата им в църковния храм е дълготрайно. Наред с останалите свещени съдове лъжичките придобиват характер на своеобразни реликви за църквата, на която са принадлежали, вследствие на което са добре пазени. Такъв е случаят с бронзовата лъжичка, използвана през XIII и XIV в. в ритуала на новооткритата църква №19 на Трапезица.

От външната страна до южната стена на наоса е намерено вертикалното рамо на реликвариен сребърен кръст с релефно изображение на св. Георги с размери: вис. на вертикалното рамо – 7,5 см; ширина на вертикалното рамо – 1,5 см.; дълж. на хоризонталното рамо – 4 см(?) (**Обр. 12**). Подобни творби на приложното изкуство от Средновизантийския период не са често срещани⁴¹. Известен е например случаят с частите от добре познат позлатен обков на портативна икона от края на XII в., открита при разкопките на Ж. Съор на Трапезица⁴². Върху вертикалното рамо на кръста Св. Георги е показан в цял ръст като мъченик с изобразен кръст пред гърдите, означен с гръцки надпис: Α(γίον) ΓΕΟΡΓΙΟΝ. Прави впечатление, че името на светеца е изписано в дателен падеж, при положение, че думата „свети” преди него изисква използването на именителен падеж. Тези наблюдения позволяват да се изкажат някои предположения, свързани с цялостната реконструкция на кръста. Както изглежда, по неговите страници или върху задната му страна е имало молитвен или благодарствен текст към светеца от името на собственика на кръста, който вероятно е носел и същото име – Георги.

Изображението на св. Георги е разположено в средната и долна част на вертикалното рамо на разглеждания кръст. В горната част на рамото е поместен в два вертикални реда гръцкият надпис с името на светеца. Голобрадото лице на представения е изпълнено в най-висок релеф и по тази причина е най-много повредено. Независимо от това обаче добре се вижда традиционно представената на букли прическа. Очите са с бадемовидна форма и отбелязана в центъра точковидна зеница. Нимбът около главата е украсен с низ от вдълбани точки, имитиращи бисери. Светецът-мъченик е представен във фронтална диспозиция. С дясната ръка, свита в лакътя, държи кръст пред гърдите, а с лявата, покрита от наметалото, притиска към гърдите си евангелие с пищно орнаментиран обков. Светецът е облечен с късо наметало, прихванато с фибула на дясното рамо и дълъг хитон, чийто долен край е обточен с кант, украсен с повлеков орнамент. Краката са обути в ботуши, които при пръстите и глезените са украсени с бисерни нанизы. Изобразителното поле е рамкирано с релефна вълнообразна линия.

Несъмнено става въпрос за византийска изработка на тази рядка творба на металопластиката, излязла от ателиетата на столицата Константинопол, най-вероятно във втората половина на XII в. Изображението на светеца е изпълнено във висок релеф чрез изчукване върху матрица, на кръстовидно оформена сребърна пластина, а детайлите и орнаментите са доработвани чрез гравирание. Впечатлява изящната изработка на фигурата, прецизната точност, вкус и умение на художника, изпълнил поръчката. Близко до стила, иконографията и техниката на изработка е

изображението на св. Георги върху меден обков, съхраняван в колекция Шмидт, Мюнхен. Освен всичко не трябва да се забравя, че тези кръстове обикновено съдържат реликва от Честния животворящ кръст. Този факт многократно увеличавал стойността му за неговия собственик, който по някакъв начин е бил свързан с тази църква на Трапезица. Подобни творби на византийското приложно изкуство най-често попадат в Средновековна България по пътя на търговския импорт като подаръци при дипломатически мисии и династични бракове или като военни трофеи⁴³.

При разкопките на църквата е открита и част от друг сребърен кръст – енколпион с ниело украса и позлата (**Обр. 13**). Запазените му размери са: височина – 3 см., ширина 1,9 см. и дебелина – 0,5 см. Реконструираните му размери са: 9x6 см (?). Той е със заоблени рамене и в центъра му е имало изображение на светец в цял ръст. От фигурата е запазена само главата. Косата на светеца, спускаща се на вълни до раменете, е изцяло запълнена с ниело. С ниело са запълнени и кръглите очи и свитите над тях вежди, които придават суров и смел израз на представения. Останалите детайли по лицето – нос, устни, лицевия овал, шията и дясното рамо, са очертани с гравирана линия. На дясното рамо се виждат гъсти очертания от дигли, изглежда от закопчаното с фибула наметало. Иконографската характеристика на представения млад, голоблад светец, с права коса до раменете, насочва идентификацията му към св. Прокопий. Над него е гравирано изображение на ниелиран „разцъфнал кръст“. Новооткритият кръст-реликвиарий има точен аналог в Музея за изкуство и история в Женева, върху който от едната страна е гравирано Разпятие, фланкирано от разцъфнали кръстове, а от другата – св. Никола в цял ръст и допоясни образи на военни светци⁴⁴. Изработката на тази група кръстове обикновено се отнася към XI в. и по-скоро към XII в. Важно е да се отбележи, че в България са открити части от други два сребърни нагръдни реликвиарийни кръстове с релефна и ниело украса. При тях раменете са декорирани с растителен орнамент, а в медальон, в средекръстието е разположена релефно изчукана върху калъп допоясна фигура на светец. Върху единия кръст, открит в околностите на Велики Преслав, е показан св. Георги – воин, а върху другия, открит при разкопките на църква №5 на Трапезица през 1992 г. – св. Пантелеймон (?)⁴⁵.

Твърде важен е и открит в наоса на църквата сребърен амулет (**Обр. 15**). Той е с кръгла форма и върху едната му страна са гравирани изображения на Истера, девет змии и кръст. От другата му страна няма изображения или са изтрити. Тази група средновековни византийски магически амулети са използвани като апотропеи още в ранновизантийския период. Някои от разновидностите им, какъвто е разглежданият медальон, не търпят съществени промени през вековете⁴⁶. Украсата им бива релефна или гравирана, като често се придружават от надписи от едната страна: „Утроба, черна чернееща, виеш се като змия, като змия съскаш и като лъв ревеш и като агне лежиш долу“, а от другата – „Свят, свят, свят, господ Саваот“. Като апотропей, съчетаващ християнски и езически представи, е носен и меда-

лъонът от църква №19, за което свидетелства кръглият отвор, пробит в горната му част. Най-близко до тази находка стоят амулетите-змеевици от Новгород от XII–XIII в. и XIV в., както и един бронзов пръстен с този сюжет от разкопките на Коринт, датиран в X–XI век⁴⁷. Това е първият средновековен амулет от този тип, открит в България по археологически път.

Пред южния вход на наоса на църквата беше открита лявата част от хоризонталното рамо на бронзов процесияен кръст. Рамото има запазена дължина 6,5 см, ширина във външния край 4,5 см, а към средекръстието – 2 см. В долния край на рамото са пробити две дупки за провесване на висулки. По височината на рамото към средекръстието има две дупки, пробити една над друга, които са служили за сглобяване на целия кръст. Лицевата страна на рамото е покрита с гравирана украса. Не особено прецизната гравировка представя стилизирано изображение на разцъфнал кръст. Външният край на рамото е вторично орязан, което добре личи от прекъснатата гравирана украса. От задната страна повърхността е гладка, като близо до центъра точковидно е очертан малък кръст, фланкиран от страни от къси също точковидно очертани рамки. Процесийни кръстове с такава украса и форма са широко разпространени през периода XII–XIII в.⁴⁸

В северозападния ъгъл на наоса на църквата, непосредствено под пода, но над нивото на гроб №69, е открито хоризонталното рамо на кръст-жезъл или **нагръден** кръст с дължина 5,8 см и ширина 1,7 см. Той е изработен от медна сплав, като в средекръстието е запоена кръгла касета, в която най-вероятно е бил инкрустиран камък от цветно стъкло или паста. Интересно е да отбележим, че кръстът е бил посребрен, но следите от посребряването са се запазили единствено във вътрешността на касетката, където сребърното покритие е било защитено от протриване. Обикновено този тип кръстове-навершия са равнораменни и са стояли на върха на жезли.

***

В църквата и в насипите край нея се откриха фрагменти кухненска и сграфито керамика от XIII–XIV в., както и 45 медни и 3 сребърни монети. Монетите от XIII в. са 10 бр. латински имитации, 8 бр. на цар Константин Асен и 2 бр. на император Михаил VIII Палеолог. От XIV в. са 1 бр. на цар Тодор Светослав, 1 бр. на деспот Йоан Орсини, 3 бр. на цар Иван Александър, 2 бр. на цар Иван Срацимир, 3 бр. български имитации от края на XIV в. и 11 бр. от XIII–XIV в. Сребърните монети са: една имитация на сръбски грош от XIV в.; 1 бр. на цар Иван Александър и 1 бр. на цар Иван Шишман. Нумизматичният материал и стратиграфските наблюдения показват, че църква №19 е построена най-рано в началото на XIII в. Тя е функционирала със сигурност до края на XIV в., след което е била изоставена и постепенно се е разрушавала. По запазената архитектура и в насипите около храма не се откриха никакви следи и данни за опожаряване или насилствено събаряне.

Първоначалните наблюдения по отношение технологията, стила и иконографията на живописиста, която се оказва в три слоя, очертават продължителния живот на църквата. Анализът на отделните живописни пластове на фреските, открити при разкопките, допълват и подкрепят изводите от нумизматичният материал и стратиграфските наблюдения за продължителността на живота на храма през годините на Второто българско царство. Предварителните резултати от проучванията на некропола и инвентара от разкритите досега гробове също насочват изводите в тази посока.

Специално внимание се налага да отделим на факта, че при разчистване на стенописите в пространството пред абсидата на църква №19 бяха открити и неголям брой разпилени мозаечни кубчета с малки размери – от 0,5 до 0,8 см⁴⁹. Те имат сравнително правилни квадратни и правоъгълни очертания на повърхността. Оцветени са в злато, син, кафяв, зелен и червен цвят. Предвид малките им размери и количество, предполагам, че те не произхождат от стенно мозаечно пано, а най-вероятно са изпадали от портативна мозаечна икона, съхранявана в олтаря на църквата. В такъв случай датировката на тази творба вероятно се отнася към Палеологовата епоха. Откриването на трислойни стенописи в апсидата на църква №19 при всички случаи изключва наличието на стенна мозаечна декорация.

БЕЛЕЖКИ

¹ Тотев, К., Е. Дерменджиев, Пл. Караилюев. Разкопки на „Средновековен град Трапезица – Север”. – АОР през 2007 г., С., 2008, 682–685, обр. 3.

² Пак там.

³ Тотев, К., Е. Дерменджиев, Пл. Караилюев. Разкопки на „Средновековен град Трапезица – Север”. – АОР през 2009 г., С., 2010, (под печат).

⁴ Пак там.

⁵ Teteriatnikova, N. Relics in the Walls, Pillars, and Columns of Byzantine Churches. – В: Восточнохристиянские реликвии. Москва, 2003, с. 77.

⁶ Например Антоний от Пиаченца от VI в. описва реликвите в базиликата на Светия Сион, архиепископ Антоний Новгородски, посещавайки „Св. София” в Константинопол пише: „Когато са строили „Св. София”, са поставяли реликви на светци в стените на олтаря”. През 1348/1349 г. Степан Новгородски отива в Константинопол и за три от мраморните колони в северозападната част на църквата „Св. София” пише, че съдържали реликви на светци и хората, които се докосвали до тях, получавали изцеление. Руският поклонник дякон Зосим пътувал до Константинопол три пъти – в 1420, 1422 и 1423 г., и отбелязва, че в манастира, посветен на св. Лазар негови реликви били вградени в една колона. Монахът доминиканец от Улм, Феликс Фарбер, посещава през XV в. планината Синай и описва реликвите, вградени в колоните на базиликата. – Вж.: Majeska, G. Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Washington 1984, 30–31; 182–183; The Book of Wonderings 1897, 608–610; Ciggar, K. Une description de Constantinople traduite par un pelerin anglais. – Revue des Études byzantines, 1976, vol. 24, p. 269.

- ⁷ **Тотев, Т.** Манастирът в „Гузлялъка“ – център на рисувана керамика в Преслав през IX–X в. С., 1982, 19–20.
- ⁸ **Macridy, T.** et al. The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul. – *Dumbarton Oaks Paper*, 1964, vol. 18, 258–260.
- ⁹ **Kandia, O.** Utemeljene crkava u Srednjem veku. – *Zograf*, 1978, vol. 9, 12–14, fig. 1–3.
- ¹⁰ **Teteriatnikova, N.** Op. cit., p. 83.
- ¹¹ Иван Асен I пренася през 1195 г. мощите на св. Иван Рилски; Калоян – мощите на Иларион Мъгленски, Михаил войн, св. Филотея, св. Йоан Поливотски в периода 1205–1207 г.; Иван Асен II пренася мощите на св. Петка Епиватска (Търновска) през 1230–1231 г. – Вж.: *Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. С.*, 1986, 89–109; 135–148; 191–216; 370–380; **Бакалова, Е.** Реликвии у истоков культа светых. – Сб. *Восточнохристианские реликвии. М.*, 2003, 29–31.
- ¹² **Eastmond, A.** Byzantine Identity and Relics of the True Cross in the Thirteenth Century. – *Восточнохристианские реликвии. М.*, 2003, 210–215.
- ¹³ **Petkovic, S.** Le Patriarcat de Pec. Beograd, 1982, 9–18, 24–28.
- ¹⁴ **Суботин, Г.** Манастир Жича. Београд, 1984, с. 32, ил. на с. 33.
- ¹⁵ **Мавродинов, Н.** Боянската църква. С., 1972; **Мавродинова, Л.** Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995, 46–47, бел. 52 с цит. лит.
- ¹⁶ **Димов, В.** Разкопките на Трапезица в Търново. – *Известия на българското археологическо дружество. С.*, 1915, т. 5, 126, 127, 128, 138, 146–155.
- ¹⁷ **Мавродинова, Л.** Стенната живопис в България ..., 42–43; **Прашков, Л.** Стенописи от манастирската църква „Св. Богородица“. – *Мелник. Манастир „Св. Богородица Спилеотиса“*. Т. 2. С., 1994, 87–90.
- ¹⁸ **Мавродинова, Л.** Цит. съч., с. 35, обр. 23, 25, 31; **Вълов, В.** Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец (1966–1969). – В: *Царевград Търнов. Т. 5. С.*, 1992, 88–102, 190–191; **Прашков, Л.** Неизвестни средновековни стенописни фрагменти от Царевец. – *Търновска книжовна школа. Т. 7. Велико Търново*, 2002, 619–627.
- ¹⁹ **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** Разкопки на обект „Некропол – централна част на северния двор на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново. – *АОР през 2004, С.*, 2005, с. 295.
- ²⁰ **Мавродинова, Л.** Цит. съч., с. 49.
- ²¹ **Peić, S.** Medieval Serbian Culture. London, 1994, 68, 69.
- ²² **Peić, S.** Op. cit., ill. on the pp. 90–95; **Achemastou-Potamianou, M.** Byzantine Wall-Paintings. Athens, 1994, ill. 84–87.
- ²³ **Achemastou-Potamianu, M.** Op. cit., ill. 106, ill. 119.
- ²⁴ **Petkovic, S.** Op. cit., p. 68.
- ²⁵ **Pelekanidis, S., M. Chatzidakis.** Kastoria, Athens, 1985, p. 75; **Achemastou-Potamianu, M.** Op. cit., ill. 29, 46.
- ²⁶ **Мавродинов, Н.** Цит. съч., обр. 46, 47.
- ²⁷ Пак там, обр. 48, 51.
- ²⁸ **Мавродинова, Л.** Цит. съч., ил. 76.
- ²⁹ **Тотев, К.** Стенописният календар от царската църква „Св. 40 мъченици“ във В. Търново. – Сб. *Средновековно Търново – археологически проучвания. В. Търново*, 2004, обр. 18.
- ³⁰ **Димов, В.** Цит. съч., с. 125, обр. 80; с. 155, обр. 119.

³¹ **Djurić, V.** Sopoćani. Leipzig, 1967, 39–43, 232; **Peić, S.** Op. cit., p. 8.

³² **Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилюв.** В. Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Север“..., с. 614.

³³ Стъклена чаша от потир със същата форма и украса от края на XII в. се съхранява в съкровищницата на катедралата „Сан Марко“ във Венеция. – Вж. *Le tresor de Saint-Marc de Venise*. Milan, 1984, 191–193, ill. 23-b.

³⁴ **Davidson, G. A** Mediaeval Glass-Factory at Corinth. – *American Journal of Archaeology*, vol. 44, No. 3 (Jul.-Sep., 1940), 308–310, p. 309, fig. 12-3.

³⁵ **Бод, П.-М.** Христианство. М., 2003, с. 14.

³⁶ **Тотев, К.** Константинополски процесийни кръстове от Средновековна България. – *Проблеми на изкуството*, 2002, №3, 25–31.

³⁷ **Тотев, К.** Още веднъж за кръста на севаст Берислав от Трапезица. – *Старобългаристика*, XXI, 1997, №1, 39–47.

³⁸ **Тотев, К.** Процесийен кръст от разкопките на Трапезица. – *Археология*, 1997, №1, 68–72.

³⁹ *Die Welt von Byzanz. Europas Ostliches Erbe*. Munchen, 2004, S. 247, kat. N 364, 365.

⁴⁰ **Тотев, Т.** Бронзова лъжичка от Върбица, Шуменско. – *Музеи и паметници на културата*, 1973, №2, 9–10.

⁴¹ Такива например са медна пластина с изображение на същия светец, показан като мъченик, съхранявана в колекция Шмидт, Мюнхен, сребърната пластина с изображение на св. Никита, на реликвиарий от манастира Великата лавра на Атон, пластина с изображение на св. Прокопий-мъченик от разкопките до с. Раковац, Сърбия и др. – Вж.: *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*. Mainz am Rhein. 2001, S. 131, kat. No. 1.35; **Mathews, T., E. Dandridge.** The Ruined Reliquary of the Holy Cross of the Great Lavra, Mt. Athos. – *Byzance et les reliques du Christ*. Centre de Recherche d'histoire et civilization de Byzance. Monographies 17, ed. S. Durand et B. Flusin, Paris, 2004, 107–122, fig. 14; **Банк, А.** Образец и копия в прикладном искусстве Византии X–XIV вв. (региональные и социальные аспекты). – В: *Сб. Восточное Средиземноморье и Кавказ IV–XIV вв.*, Ленинград, 1988, 71–73, рис. 7, 8.

⁴² **Тотев, К.** Сребърен обков от старите разкопки на Трапезица. – *Известия на Историческия музей Велико Търново*. Т. 9. В. Търново, 1994, 133–140; **Ваклинова, М.** По повод на части от икона от Велико Търново. – В: *Сб. В чест на акад. Димитър Ангелов*. София, 1994, 201–209.

⁴³ **Тотев, К.** Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 6. Велико Търново, 1999, 600–619; *Icones e croixen steatite de Tarnovo (Tarnograd)* – *Cahiers Archeologiques*, 40, Paris, 1992, 123–138; Новые памятники византийской костяной пластики в Болгарии. – *Byzantinoslavica*, 1994, №55, 61–65; Константинополски процесийни кръстове от Средновековна България..., 25–31.

⁴⁴ **Pitarakis, B.** Les Croix-reliquaires pectorals Byzantines en bronze. Paris, 2006, 37, fig. 18.

⁴⁵ **Ovcarov, N.** Sur l'iconographie de St. Georges aux XI–XII siècles. – *Byzantinoslavica*, 1991, vol. 52, fig. 4.; **Тотев, К.** Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство..., 612.

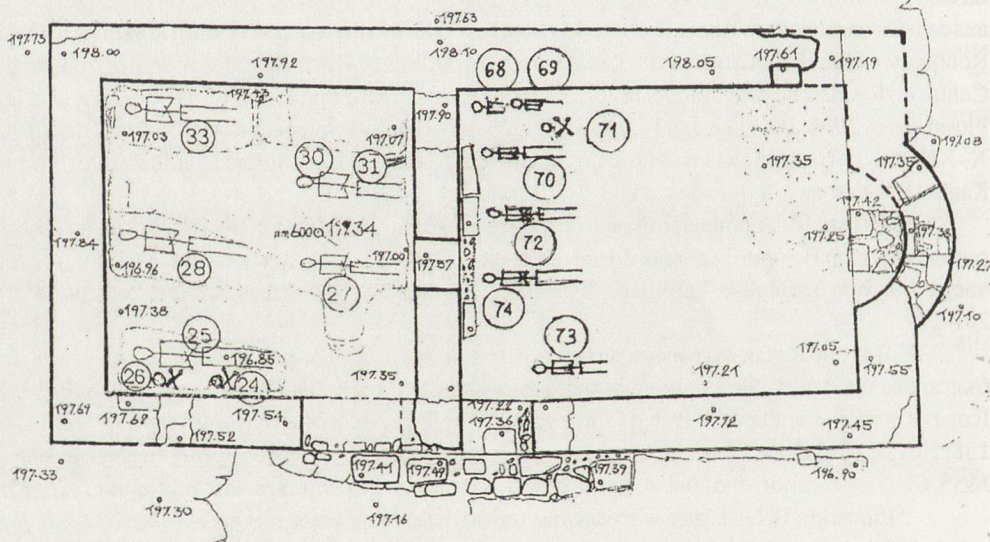
⁴⁶ **Spier, J.** Medieval Byzantine Magical Amulets and their Tradition. – *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*, vol. 56, London, 1993; *Byzantine Women and Their World*. Harvard University Art Museum, Cambridge Yale University Press, New Haven and London, 2003, cat. № 166–173.

⁴⁷ Седова, М. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв). Москва, 1981, 65–72, рис. 23, 24.; Бланков, Ж. О двоеверии и амулетах-змеевиках. – Сб. Византия, южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа. Москва, 1973, 203–210.; Byzantine hours. Works and Days in Byzantium. Everyday Life in Byzantium. Athens–Thessaloniki–Mistras, 2002, p. 486, cat. no. 661.

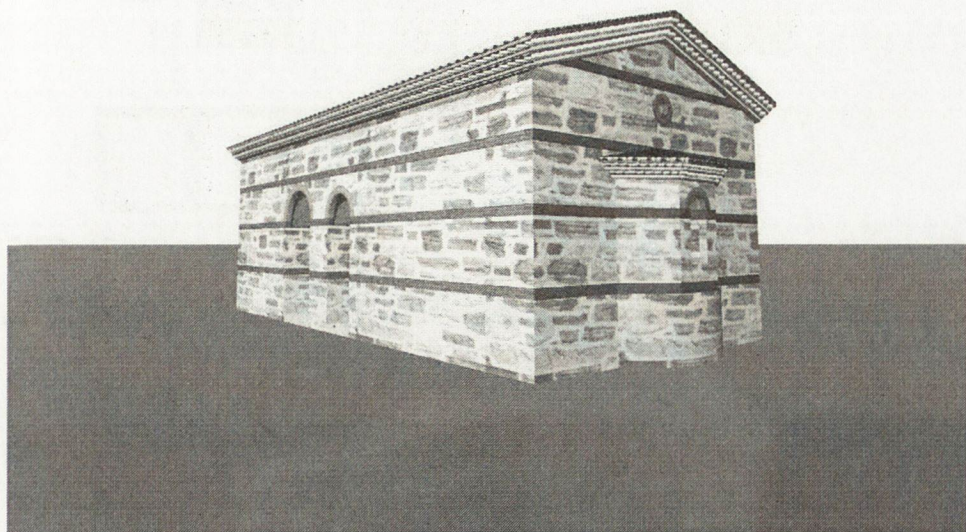
⁴⁸ Karl Sandin. Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate Size: Form, Use and Meaning. Rutgers The State University of New Jersey, 1992, Pl. II–VIII.

⁴⁹ За мозаечна декорация на някои църкви на Трапезица споменават още К. Шкорпил и В. Димов. (Шкорпил, К. План на старата българска столица Търново. – ИБАД, т. I. 1910, с. 140; Димов, В. Цит. съч., 126, 174). На украсата на църква № 5 специално място отделя К. Миятев, определяйки стенните мозайки "...в типично византийска гама", от която са се запазили част от лице, чело и теме, нос, заедно с едно око, друго едно око, части от нимбове, коса, орнаменти от дрехи и др. Според него датировката на тези фрагменти може да се търси най-рано в последната четвърт на XII в., докато иконографската програма и предназначение на църква № 5 Миятев свързва с храма в Бояна, стенописан в 1259 г. – Вж. Миятев, Кр. Мозайки от Трапезица. – ИБАД, т. V, 1921–1922, 163–175.

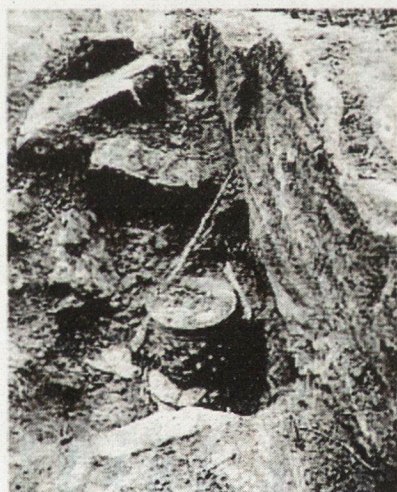

Обр. 1. План на църква №19 с гробовете в наоса и притвора

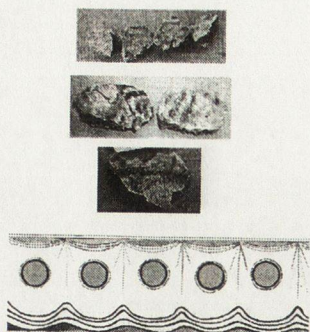

Обр. 2. Реконструкция на църква №19 (арх. Пл. Цанев)

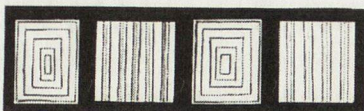
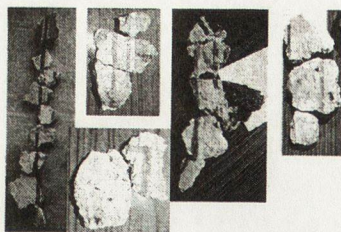

Обр. 3. Реликвиарийна камера в апсидата на църква № 19

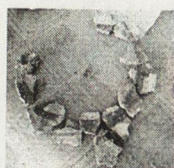

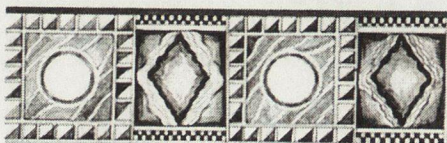
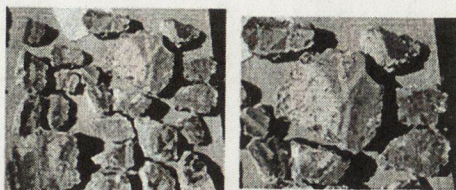
Цокълът е изработен от варовикова скала

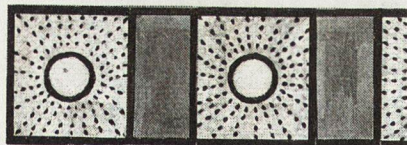
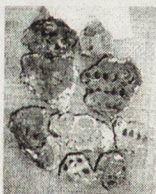
Цокълът е изработен от варовикова скала

Цокълът е изработен от варовикова скала

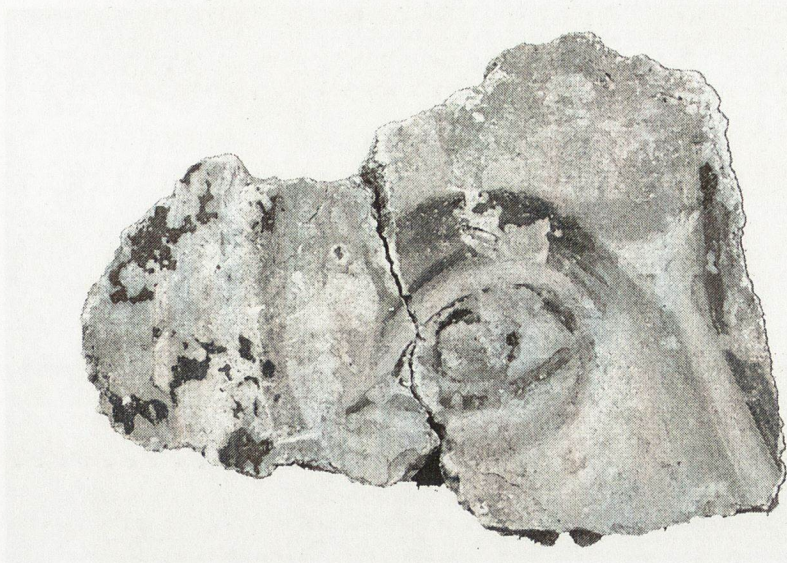
Цокълът е изработен от варовикова скала

Цокълът е изработен от варовикова скала

Обр. 4. Стенописи от цокълната украса на църква № 19

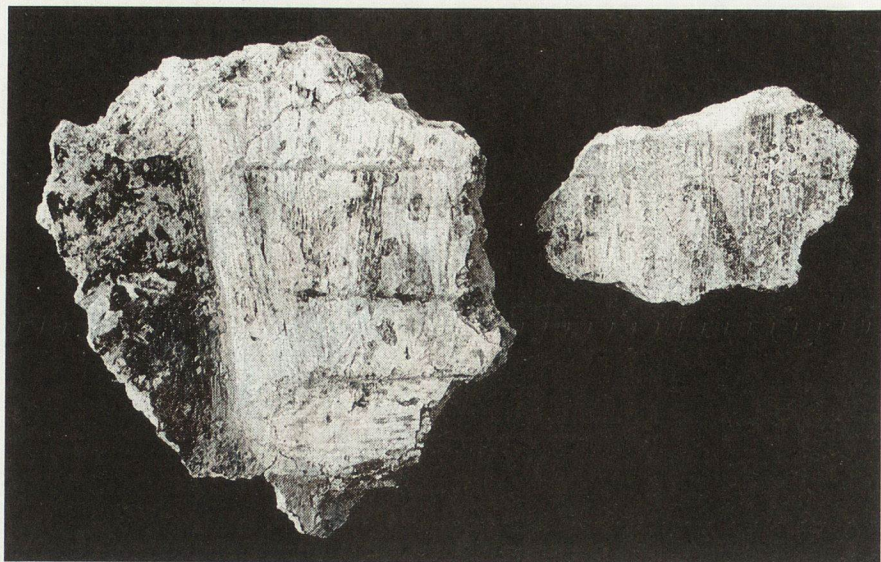

Обр. 5. Изображение на архангел (?)

Обр. 6. Части от лице на светец (?)

Обр. 7. Стенописни фрагменти с букви от надписи

Обр. 8. Стенописни фрагменти с растителна украса

Обр. 9. Стенопсни фрагменти с флорална украса

Обр. 10. Стъклена чаша (потир)

Рави, празнуващи Пасха. Еврейски ръкопис от XV в., съхраняван в Библиотека Палатина в Рим.

Обр. 11. Миниатюра

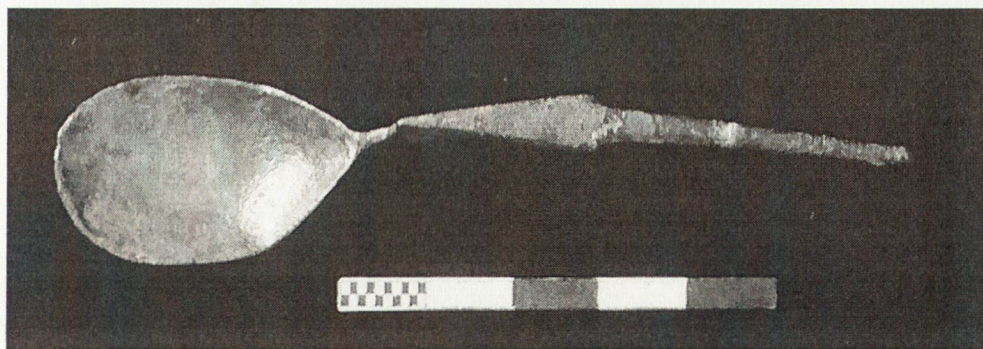

Обр. 12. Реликвиарен кръст с изображение на св. Георги

Обр. 13. Сребърен кръст-енколпион с ниело и изображение на св. Прокопий

Обр. 14. Лъжичка за причастие

Обр. 15. Амулет-филактерия